

El déu romà Mitra i el Caganer del pessebre

Autor: Jordi Bilbeny

Data de publicació: 01-04-2021

És el Caganer del pessebre un símbol iconoclasta? És una figura que fa befa o desacralitza l'espai diví on el posem? O és el relict sagrat d'una figura i d'un àmbit religiós arcaic i totalment esborrat de la nostra memòria? En Jordi Bilbeny ens ho explica tot seguit.

Al meu article anterior «El Caganer, el Dimoni, el fum i la visió transcendent»[1] ja vaig exposar les concomitàncies i interconnexions que podíem trobar entre Mitra, el Dimoni i el Caganer, en un intent d'explicar que no podia ser casual que el Caganer aparegués en un espai tan sagrat com el del pessebre de Nadal, llevat que també representés una antiga figura sagrada pertanyent a una religió arcaica i perduda. Per això observàvem com el Caganer sempre era representat fumant i com també el Dimoni no es podia entendre sense l'acte transcendent del fumar. No era, doncs, gens abstrús adonar-se que podíem relacionar Mitra, el Caganer i el Dimoni, sempre que entenguem aquest darrer com un vell déu desposseït del seu espai sagrat i despositivitzat del tot. Ja sé que el propòsit és delicat i que ara mateix esdevé quasi impossible refer el camí invers que ens porti del Caganer al Diable i del Diable a Mitra a través de les poques traces i dels escadusseríssims indicis que ens n'han pervingut. Però, els que tenim a l'abast cal posar-los sobre la taula. A l'anterior estudi n'hi havia posat uns quants. Però no he desistit de recercar-ne més, amb el propòsit de trobar alguna traça que ens pogués ajudar en la identificació del Caganer amb Mitra i així comprendre molt millor els vincles d'aquesta antiga divinitat amb el nostre defecador nadalenc. L'he cercada tenaçment i obstinada i, finalment, l'he trobada.

Mercès a una referència que ens dóna En José Luís Hernando al seu estudi sobre Las representaciones obscenas en el arte románico he pogut anar estirant el fil fins a trobar-ne la plena corroboració iconogràfica. Així, segons aquest estudiós, es preserva de l'època romana «un relleu marmori que presenta un defecant cofat amb gorro frigi que excrementa un gran ull»[2]. Com us podeu imaginar, la idea que hi hagués ja dins del món romà una imatge d'un caganer amb barretina (o gorro frigi, que, pel cas, és el mateix) em semblava fascinant, car em permetia establir uns vincles més directes que mai entre el nostre caganer i el món simbòlic romà, cosa que jo venia suggerint de feia

temps[3]. Però l'Hernando Garrido no en donava cap imatge i tan sols ens remetia, en una nota a peu de pàgina, a l'estudi d'un altre erudit espanyol, d'on ell en treia la referència: El mal de ojo en el Occidente romano, d'Alvar Nuño[4]. Per tant, no tenia més alternativa que consultar l'obra en qüestió si volia saber com era aquest caganer cofat amb gorro frigi. I, és clar: l'he consultada. Aquí, tot analitzant l'escatologia del món antic, especialment d'un caganer que trobem pintat en una latrina d'una casa de Pompeia, l'Alvar Nuño adverteix: «Tot i que poc comunes, es coneixen d'altres escenes escatològiques semblants: una a França, de la qual farem referència una mica més endavant, i una altra de procedència desconeguda ?però de la part occidental de l'imperi, segons el seu editor?, que consisteix en un relleu de marbre d'un ull atacat per diverses bèsties i un gladiador sobre el qual, a més a més, hi ha un home amb un gorro frigi defecant»[5]. Com que l'Alvar Nuño citava un article d'En James Millingen[6], d'on deia que n'extreia la informació, no m'ha quedat més remei, com us podeu imaginar, que acudir-hi. I és aquí on En Millingen ens il·lumina a l'asseverar que aquest més que citat defecant romà amb «el cap cobert amb la tiara frígia» és ni més ni menys que el déu «Mitra, el qual és normalment representat com un home jove amb una vestimenta semblant»[7]. Per En Millingen no només hi ha Mitra, sinó que aquest té l'actitud de defecar sobre el símbol ?se'ns diu? d'«el mal d'ull [the Evil Eye] o Fascinum»[8], que jo més aviat interpreto, sense caure en les demonitzacions tradicionals, com «l'ull de la visió transcendent», o simplement l'«Ull diví».

Segons ell, l'origen del monument que conté el jove Mitra cagant «podria ser assignat al temps de Septimi Sever, quan l'adoració de Mitra començà a difondre's amplament a l'Oest de l'Imperi Romà»[9]. És a dir: que seríem davant d'un monument construït entre el darrer decenni del segle II i el primer del segle III (car Septimi va ser emperador de l'any 193 al 211[10]), i mostraria el primer caganer amb barretina de la nostra era de què tinc consciència. O com exposa En Ferdinandus al seu article sobre «El sexo protector en Villanueva de la Nía»: «El caganer apotropaic té un origen tan remot que ja apareix a l'estudi de l'Elworthy en els mosaics clàssics, on realitza la seva escatològica funció sobre un ull que ullprèn»[11]. Efectivament, es tracta del llibre d'En Frederick Elworthy The Evil Eye, on l'autor ens assabenta que «potser el més notable de tots els amulets en els quals l'ull és l'objecte central, en combinació amb d'altres emblemes», és «un dels marbres de [l'Abadia de] Woburn de la col·lecció del Duc de Bedford»[12], que és precisament el marbre on hi ha el Mitra defecant de què parlo ara. Sobre aquest ull «hi ha assegut un home imberbe amb gorro frigi, amb l'esquena vers l'espectador i el cap girat enrere. S'està a la gatizoneta amb les dues mans sobre els genolls, amb la camisa arremangada, exemplificant cridanerament la descripció de Pomponi: "Hoc sciunt omnes quantum est qui cossim cacant"»[13]. És a dir, que «tothom sap que els qui caguen ajupits són moltíssims». I rebla: «En efecte, la figura és assegurada sobre l'ull en la posició més indecorosa»[14], que és, com hem vist i sabem, la posició de la defecació: la posició del caganer. I, per bé, que l'Elworthy consideri que som davant d'un exorcisme per evitar o foragitar esperits malèvols[15], no em puc estar de continuar pensant que som també davant d'un gest altament connectat amb la visió transcendent. Sigui com fos, el que l'Elworthy objectiva de tot en tot és que la imatge del personatge ajupit del marbre de Woburn és la viva imatge d'un caganer amb gorro frigi, que és el mateix que dir d'un caganer amb barretina.

Així, i atès que jo crec que el marbre no fa referència tan sols a un home o a un caganer qualsevol, s'explica la presència d'una divinitat o un déu, que alguns autors identifiquen amb Mitra. Que es tracta d'una representació mitraica queda palès també si tenim present que «els animals que hi són representats a la part més baixa són mitraics», car «el corb, l'escorpi i el serpent són animals vistos comunament als monuments mitraics. El lleó era consagrat també a la mateixa divinitat»[16]. Per tant, no em queda cap ombra de dubte que el primer caganer embarretinat de què tenim constància a la Història ?almenys de la història de l'Europa occidental? és una representació del déu Mitra. I esdevé ara mateix, a manca de qualsevol altra imatge anterior, el referent més immediat del caganer del pessebre.

Ara bé, com que En Millingen, tot i mostrar Mitra defecant, només reproduïa el dibuix d'una part del monument[17], he hagut de cercar la reproducció completa a l'estudi de l'Otto Jahn «Über den Aberglauben des Bösen Blicks bei den Alten»[18], que l'Alvar Nuño també citava, i que, amb d'altres reproduccions de medalles i amulets, és la que exposo aquí:

Mitra defecant, l'Ull Diví i els animals mitraics (Cf. Otto Jahn, ob. cit, làmina III)

Com que el reverend Stephen Weston, no estava d'acord amb la interpretació d'En Millingen d'atorgar a l'ull el significat de conjur que li assignava, va replicar-lo en aquella revista, al mateix any 1821, a fi de millorar-ne el sentit. I, així, escrivia: «Mr. Millingen ens diu amb massa ingenuïtat que l'ull és el mal d'ull i la fascinació, del qual ens informem en Virgili i Teòcrit i en el nostre propi país; al qual, en aquest baix relleu, tota la natura està picotejant. Però jo vaig més enllà i dic que l'ull representa Mitra, o el Sol, i les figures que hi apunten són les metamorfosis dels candidats a la iniciació dels misteris del culte mitraic»[19]. I això té moltes possibilitats de ser cert, perquè, segons En Vensus George, «es creia que Mitra era l'ull d'Ahura Mazda [el déu suprem dels perses], que governava sobre la Terra contemplant cada cosa de l'Univers»[20]. I és encara més versemblant si tenim en compte que En Robert Turcan també creu que «a la literatura vèdica, Mitra és "qui governa els homes". Vetlla correlativament pel respecte al codi del bon comportament.

"S'ocupa del benestar dels seus pobles" i desenvolupa un paper en l'ordre còsmic, ja que "sosté el cel i la terra"»[21]. I, per això mateix, remarca que Mitra «ho veu tot. Com el Sol, que és el seu gran ull»[22]. Cert: «el Sol fou conegut al Rigveda com a l'ull de Mitra», rubrica En Leroy Campbell[23] i corrobora alhora En Macdonell[24]. Conseqüentment, si el Sol és l'ull de Mitra, l'ull de la visió absoluta i divina, ben bé podria ser que l'ull d'aquest monument mitraic fos, com jo considero, l'ull diví: l'ull de la visió transcendent.

El déu Mitra defecant

Quan l'any següent de 1822 En John Russell, duc de Bedford, publicava els gravats dels marbres que tenia a la seva col·lecció, amb llurs explicacions corresponents, també adverava que, en aquest monument precís, el que s'hi representa «se suposa que fa al·lusió als símbols i cerimònies usats en la iniciació dels misteris de Mitra»[25]. I suposo que, per aquest motiu, En John Parry, al 1831, en catalogar i comentar els marbres de la predita abadia, ja l'esmenta com a «A Mithriac Tablet»[26]. De fet, que Mitra aparegui anant de ventre o fent el gest d'anar-hi, no és o no hauria de ser una imatge estranya i, molt menys, inadequada, perquè, a l'Himne Avesta a Mitra, segons ens reporta En Franciscus Kuiper, ja se'l presenta «connectat amb l'anús (p?yu-) i amb la defecació. Defecar es "acomplir l'acte de Mitra" (maitram kr-)»[27]. I per l'autor, «encara que aquestes fonts són força tardanes, l'autenticitat d'aquesta tradició sembla fora de tot dubte»[28].

És a dir, que ara el monument marmori guanya molta més comprensió, perquè Mitra no només és representat com un caganer, sinó també com un ull: l'Ull de la seva pròpia divinitat. El marbre, per torna, ens ajuda a comprendre que, segurament hi havia d'haver una relació directa entre la defecació ritual ?de la neteja corpòria de tota brutícia física? i la visió transcendent. I, de retruc, ens aporta una imatge més que reveladora per comprendre que som davant de l'antecedent iconogràfic més antic que coneixem del nostre caganer del pessebre. Però ara sí: lluny de tota befa, de tota desacralització, o de tot gest iconoclasta, el veiem vinculat nítidament amb una divinitat arcaica i situat en un context totalment religiós, iniciàtic i, fins i tot, transcendent.

Jordi Bilbeny

NOTES BIBLIOGRÀFIQUES:

[1] JORDI BILBENY, «El Caganer, el Dimoni, el fum i la visió transcendent», web de l'Institut Nova Història, 17 de desembre del 2020; <https://www.inh.cat/articles/El-Caganer,-el-Dimoni,-el-fum-i-la-visio-transcendent>

[2] JOSÉ LUIS HERNANDO GARRIDO, «Las representaciones obscenas en el arte románico: entre la vulgaridad y la apostura»; *Arte y Sexualidad en los siglos del románico: imágenes y contextos*; coordinat per Pedro Luis Huerta Huerta, Fundación Santa María la Real del Patrimonio Histórico, Aguilar del Campo, 2018, p. 208-209.

[3] Vg. JORDI BILBENY, «El pessebre de Nadal: història i mite», conferència pronunciada el 12 de desembre del 2019 al Restaurant l'Era, d'Arenys de Munt, web de l'Institut Nova Història, 31 de desembre del 2019; <https://www.inh.cat/articles/El-pessebre-de-Nadal-historia-i-mite>, i «La sacralitat perduda d'"el Caganer"», web d'En Jordi Bilbeny, 20 de novembre del 2020; <http://www.jordibilbeny.cat/2020/11/20/la-sacralitat-perduda-del-caganer/>

[4] J. L. HERNANDO GARRIDO, ob. cit., p. 209, nota 17.

[5] ANTÓN ALVAR NUÑO, El mal de ojo en el Occidente romano: materiales de Italia, Norte de África, Península Ibérica y Galia; tesi doctoral dirigida per Francisco Marco Simón, Facultad de Geografía e Historia. Departamento de Historia Antigua, Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 2010, p. 217.

[6] JAMES MILLINGEN, «Some observations on an Antique Bas-relief on which the Evil Eye, or Fascinum, is represented», Archaeologia, XIX (1821), p. 70-74.

[7] Ídem, p. 70.

[8] Ídem.

[9] Ídem, p. 73-74.

[10] Vg. «Septimius Severus. Roman Emperor», <https://www.britannica.com/biography/Septimius-Severus>

[11] FREDINANDUS, «El sexo protector en Villanueva de la Nía», bloc Románico Digital, 17 d'abril del 2018; <http://romanicodigital.blogspot.com/2018/04/el-sexo-protector-en-villanueva-de-la.html>

[12] FREDERICK THOMAS ELWORTHY, The Evil Eye. An Account of this Ancient & Widespread Superstition; John Murray, Londres, 1895, p. 138.

[13] Ídem.

[14] Ídem.

[15] Ídem, p. 139-140.

[16] J. MILLINGEN, ob. cit., p. 71.

[17] Ídem, làmina VI.

[18] OTTO JAHN, «Über den Aberglauben des Bösen Blicks bei den Alten», Berichte Über die Verhandlungen der Königlich Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig; Leipzig, 1855 [p. 111], làmina III.

[19] STEPHEN WESTON, «Further Observations on the Bas-relief, supposed to represent the Evil Eye»; Archaeologia, XIX (1821), p. 99.

[20] VENSUS A. GEORGE, Paths to the Divine: Ancient and Indian; Indian Philosophical Studies-XII, The Council for Research in Values and Philosophy, Washington, D.C., 2008, p. 114.

[21] ROBERT TURCAN, Los cultos orientales en el mundo romano; traducció d'Antonio Seisdedos, Editorial Biblioteca Nueva, S.L.; Madrid, 2001, p. 188.

[22] Ídem.

[23] LEROY A. CAMPBELL, Mithraic Iconography and Ideology; Études Préliminaires aux Religions Orientales dans l'Empire Romain; publicats per M. J. Vermaseren, E. J. Brill, Leiden, 1968, tom onzè, p. 99.

[24] Cf. A. A. MACDONELL, «Vedic Mythology», Grundriss der Indo-Arischen Philologie und Altertumskunde, III, Part I, Quadern A (1897), p. 30.

[25] [JOHN RUSSELL], «Mythological Bas-Relief», Outline Engraving and Descriptions of the Woburn Abbey Marbles; William Nicol, Londres, M.DCCC.XXII, p. s/n.

[26] J. D. PARRY, History And Description of Woburn And Its Abbey; Manning and Smithson, Londres [1831], p. 267.

[27] F. B. J. KUIPER, «Remarks on the Avestan hymn to Mithra»; *Indo-Iranian Journal*, 5, núm. 1 (1961), p. 51.

[28] Ídem.